

І.БОРОДІН

*начальник кафедри Херсонського факультету
Запорізького юридичного інституту МВС України,
доцент, кандидат юридичних наук*

Функції судочинства, очевидно, були одним з перших атрибутів у стародавньому світі. «Стародавні царі були, насамперед, суддями, а не законодавцями, і в первинному суспільстві зовсім було відсутнє уявлення про можливість самочинно змінити установлені начала права. Першопочатковою точкою прояву державного владарювання було судове рішення, а не закон»[1]. Це зауваження російського вченого-правознавця є, на мій погляд, слушним.

Уже на ранній стадії розвитку людської цивілізації виникають передумови самостійності суду, його відмежування від інших видів влад. Відносини в суспільстві визначались, навіть, не судовим рішенням, а звичаєм; і звернення за вирішенням спору було спрямовано, у першу чергу, до тих, хто їх знає, — суддів. Сторони спору їх же і обирали. Виконання судового рішення також забезпечувалось авторитетом суду. І тільки тоді, коли його було недостатньо, громадяни шукали підтримки у сили. Саме так, із співвідношення авторитету та знань звичаїв, створювався суд, незалежний від влади вождя. І лише настільки, наскільки останній стає авторитетом, він набув і функцій судді, але все ж закликав для вирішення конфліктів найавторитетніших членів роду або племені.

Ідея справедливості і обмеження сваволі складає зміст існування незалежного і владного суду. В цьому контексті концепція такого суду тісно пов'язана з ідеєю про поділ влад в державі. Але на даному етапі йдеться лише про її формування, про відпрацювання класифікації органів держави. У зв'язку з цим В.Нерсесянц зауважує, що необхідно звернути увагу на успіхи: ...в площині дослідження системи, структури і механізму державної влади... [2].

Так, Арістотель, займаючись обґрунтуванням державного механізму для більш зручного вивчення існуючих державних інститутів і держави в цілому, виділяє три частини державних органів[3].

Перша — інститут законодавчий. Він також визначає й компетенцію останнього: наради про війну та мир, про вступ в союз і його порушення, про закони, про смертну кару, про конфіскацію майна — з одного боку. З другого — це орган, перед яким відповідальні всі правлячі особи; в тому числі і в порядку судового переслідування.

Друга, невід'ємна частина державної системи — інститути адміністративної (виконавчої) влади. Дана проблема, на думку Арістотеля, менш однозначна, оскільки поняття «адміністрація» йому уявляється таким, що не має точних кордонів; і виділення цієї «частини» робиться Арістотелем при розгляді прав та обов'язків конкретних посадових осіб, які виконують прийняті першою «частиною» рішення.

Третя частина, виділена Арістотелем, як інститут судовий. Він приділив останньому багато уваги. Арістотель провів класифікацію судів за видами (всього вісім) і підвидами; розглянув порядок формування суддівського корпусу; ретельно досліджені питання участі громадян в роботі судових органів.

Отже, Арістотель побачив «три частини» влади будь-якої держави: законодавчу, виконавчу і судову. Але все ж ці ідеї не містять концепції поділу влад і, відповідно, здійснення самостійної судової влади. Мова йшла про поділ державних органів. Відмежування компетенції було проведено досить умовно, практично не визначено характер взаємозв'язку трьох частин держави.

Подальший розвиток концепція поділу влад отримала у працях Полібія. Якщо Арістотель вказав на три гілки влади і описав їх, то Полібій як основну перевагу такої форми правління виділив принцип взаємного стримування і протидії різних елементів держави, тобто другий важливий елемент теорії поділу влад. Саме дана властивість, на думку Полібія, дозволяє забезпечити тривале існування такої форми правління, в якій об'єднані ... всі переваги найкращих форм правління, щоб жодна з них не розвинулась надмірно і через те не перетворювалась би у споріднену їй зворотню форму, щоб всі стримувались в прояві властивостей взаємним протиставленням, і не одна не тягнула б у свою сторону і перевищувала б інших... [4]. Полібій виділяє такі начала правління — владу царську, владу старійшин, владу сенату і владу народу. Концепція змішаної форми правління стала в подальшому однією з відправних точок для відпрацювання теорії поділу влад. Судовий інститут стародавнім вченим уявлявся одним з елементів державного устрою, і невід'ємною ознакою здійснення судових функцій вони бачили участь всіх дорослих громадян також у відправленні правосуддя і, як наслідок, його незалежність.

В епоху феодалізму спостерігається спад розвитку теорії поділу влад. В цей період розвиваються ідеї єдиновладдя, яке не обмежене і дане Богом. Але, разом з тим, ідея існування більш-менш незалежного суду знаходить відображення як в практиці феодальної держави, так і у його праві. Незважаючи на те, що феодалісти намагались повністю заволодіти правосуддям, продовжують діяти суди за участю представників народу: збори рахімбургів[5], комісії якобінів і суд шеффенів[6], комісія присяжних[7] тощо.

Але тільки з появою нового класу в процесі переходу від феодалізму до капіталізму судові установи отримують ту частку незалежності, яка потім дозволить їм стати окремою владою в державі. В цей період з'являється доктрина природного договору. Особливого значення набуває ідея поділу влад. В концентрованому вигляді ідеї обмеження свавілля, здійснення природних прав громадян, панування права знайшли відображення у працях Дж. Локка. З його іменем пов'язано подальший

розвиток концепції поділу влад, виділення судової влади, визначення її ролі місця в державному організмі. На думку Дж. Локка, будь-яка держава діє у відповідних рамках: з одного боку, вона може порушувати природні права своїх членів[8], з другого — влада... ніколи не може простягатись далі, аніж це необхідно для загального блага... Таким чином, знову виникає ідея встановлення обмежень на шляху влади, при цьому кінцевою метою є благо громадянина у вигляді відсторонення його від свавілля інших і держави. Найбільш ефективним засобом досягнення мети Дж. Локку представляється ідея поділу влади в державі, її діяльність на підставі закону.

Дж. Локк виділяє дві самостійні влади — законодавчу і виконавчу. Розуміючи під першою ту, «котра має право вказувати, як повинна бути застосована сила держави для забезпечення суспільства та її членів». Влада виконавча доповнюється федеративною. Виділивши дві гілки влади, Дж. Локк дає детальну характеристику тим засобам і методам, за допомогою яких вони здатні взаємодіяти. І у разі конфлікту між законодавчою і виконавчою владами «... на землі не може бути судді». Тобто, Дж. Локк не вважав судову владу самостійною. Але все ж цьому напряму діяльності державних органів він приділяв багато уваги. Дж. Локк говорить про відправлення правосуддя як про природне явище в громадянському суспільстві. На його думку, головною метою об'єднання людей в державі є збереження їх власності, рівності і свободи, оскільки вони не можуть бути забезпечені в природному стані, де кожний установлює свої правила життя, — закони, сам судить про їх порушення і сам приводить до виконання свої вироки. Характеризуючи даний стан, Дж. Локк вказує, чого не вистачає суспільству. По-перше, — встановленого відповідного закону... По-друге, — знаючого і неупередженого судді, який володів би владою, вирішував би усі труднощі у відповідності із законом. По-третє... не вистачає сили, яка могла б підтримати справедливий вирок і привести його до виконання. Дж. Локк стверджує, що... тільки при появі держави на Землі з'являється суддя, який має владу вирішувати всі суперечки і відшкодовувати будь-яку шкоду, заподіяну членом держа-

і. Таким суддею є законодавча влада, яку призначені нею посадові особи.

Отже, Дж. Локк запропонував основи теорії поділу влад, виділив як самостійну законодавчу та виконавчу влади, запропонував механізм стримування свавілля влади в державі. Але «класичною» теорією поділу влад стала у працях французького вченого Ш.-Л. Монтеस्क'є. Відправною точкою вчення Монтеस्क'є є визначення індивідуальної свободи як блага, що повинне бути захищеним. Саме це і привело автора до виділення третьої — судової влади. Принцип поділу влад став необхідною умовою будь-якої політичної організації, головною гарантією проти посягань на свободу.

Як і Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеस्क'є виконавцю праці Арістотеля, Полібія, Таціта, Макиавеллі, вчених більш пізньої доби: О. Сіднея, Г. Гуча та інших. Сутність теорії поділу влад Монтеस्क'є полягає у тому, що в кожній державі існують три незалежні одна від одної гілки влади, які діють в межах своєї компетенції в рамках закону, вони перебувають у стані рівноваги, яка при необхідності підтримується за допомогою системи протизваг.

Монтеस्क'є виділяє три влади: «...владу законодавчу, владу виконавчу, що входять в галузь права міжнародного, і владу виконавчу, що належить до права цивільного» [9]. Назвавши три влади, автор дає характеристику сферам їх діяльності. В силу першої — видаються і скасовуються закони (тимчасової і постійної дії), а також проводиться інша законодавча робота (наприклад, виправлення законів). Через другу владу правитель оголошує війну чи укладає мир, відправляє або приймає послів, охороняє безпеку держави, упереджує напад. Завдяки третій — караються злочини і вирішуються спори приватних осіб. Монтеस्क'є пояснює, що останню владу він називає судовою.

Монтеस्क'є детально розглядає проблему поділу влад, показує, до чого може призвести їх об'єднання. Все загинуло б, якби в одній і тій же особі... були об'єднані ці три влади — видавати закони; виконувати загальнообов'язкові постанови; судити злочини і тяжби приватних осіб...; подумайте про становище, в яке може бути поставлений громадянин цих республік.

Оскільки кожна з влад схильна до зловживань, про що свідчить історичний досвід,

Монтеस्क'є пропонує механізм взаємного стримування влад, закладаючи при цьому в модель кожної з них відповідні повноваження.

За концепцією Монтеस्क'є, парламент — вищий орган виконавчої влади — складається з двох палат чи зборів: благородних (верхня палата) і представників (нижня). На думку автора, перша палата є більш підготовленою до вирішення найважливіших питань життя держави, у тому числі і до здійснення виключного повноваження парламенту — судової влади. Хоча, як стверджує Монтеस्क'є, судова влада не повинна бути об'єднана ні з якою частиною законодавчої влади...

Він, спираючись на історичний досвід та юридичну практику, виділяє ознаки організації, необхідні для відправлення правосуддя в державі. На думку вченого, остання потребує добре організованої і розгалуженої системи судів, а також продуманої системи законодавства. Тільки в такому разі судова влада може виступати гарантом прав громадян. «Якщо ви поглянете на суддівські формальності з точки зору тих труднощів, з якими зустрічається громадянин, що прагне повернення свого добра або отримання задоволення за заповідяну образу, то ви, звісно, знайдете, що їх занадто багато. Але якщо ви подивитесь на ті відносини, в яких ці формальності перебувають щодо свобод і безпеки громадян, то не рідко знайдете, що їх занадто мало; і побачите, що всі ці труднощі, винятки, тяганина і самі помисли правосуддя є тією ціною, за якою кожний громадянин оцінює свою свободу», — пише Монтеस्क'є.

Як першу ознаку належної організації судової влади Монтеस्क'є називає наступну: вона не повинна бути доручена постійно діючому органу, а особам, які у відомі пори року, за вказаними законом способами беруться з народу (як в Афінах) для створення суду, дія якого визначається вимогою необхідності. Ця ознака, на думку автора, дуже важлива, тому що..., таким чином, судова влада настільки страшна громадянам, не будучи пов'язана ні з відомим становищем, ні з відомою професією, стає, так би мовити, немов би неіснуючою. Люди не мають постійно перед очима суддів, бояться уже не судді, а суду.

Судді мають бути виборними і лише, в крайньому разі — призначеними, при чому обирати їх (або відводити кандидатури) повинен сам обвинувачений чи споряча сторона, особливо в тих випадках, коли обвинувачення є тяжким. Вирок, винесений судом у такому складі, на думку Монтеस्क'є, буде неоспорюваним з боку засудженого.

Суд повинен бути колегіальним (автор окремо не вказує на дану ознаку, але у всіх випадках говорить про суддів, а не одного суддю). Монтеस्क'є підкреслює стабільність судочинства як показник точності застосування чинного законодавства.

В основу вироку мають бути покладені не приватні точки зору суддів, а лише — загальне правило закону і конкретна обстановка. Автор також вимагає відповідності суспільного становища суддів та спорячих сторін, що, очевидно, буде ще одним гарантом справедливості вироку.

Велику увагу Монтеस्क'є приділяє розробленню необхідних правових процедур в цивільному і кримінальному процесі.

Автор звертається до конкретних форм здійснення правосуддя. Він досліджує такі правові інститути як ордалії та докази, різні правові процедури — обвинувачення, оскарження, збирання доказів. Значну увагу вчений приділяє проблемі помилування, зниження міри покарань.

Досить детально Монтеस्क'є дослідив системи судової влади різних країн (наприклад, Греції, Англії, Туреччини тощо).

Отже, визначаючи суд як незалежну владу, Монтеस्क'є вивчає вказане держав-

но-правове явище, розкриває ті його необхідні елементи, без яких, на думку вченого, неможливо досягти реальної незалежності даного інституту. Причому іде незалежності судової влади, її відокремлення від інших гілок влади тісно пов'язується з ідеєю забезпечення прав людини. Більшість ознак, виділених Монтеस्क'є, і сьогодні не втратили значення та актуальності.

На думку Монтеस्क'є, основне завдання суду — відправлення правосуддя. Висловлюючи судження про право громадян вирішувати в суді спори, він вважав, що юрисдикція суду поширюється і на дію виконавчої влади, оскільки чиновники останньої під неї підпадають.

Монтеस्क'є звертає увагу на обов'язковість положень закону як для виконавців, так і для судової влади у процесі їх діяльності. Законодавча ж влада, яка відображає загальну волю, нею обмежена.

Отже, сформульована Монтеस्क'є концепція поділу влад та їх взаємного стримування, діючого на основі права, з метою найбільш повного забезпечення прав та свобод громадян, стала класичною теорією поділу влад. Великий позитивний потенціал, гуманістична спрямованість концепції привернули увагу вчених і політиків. Вчення Монтеस्क'є помітно вплинуло як на наступні теоретичні уявлення про державу та її форми, так і на конституційне законодавство та державно-правову практику.

Використана література:

1. Коркунов Н.М. Русское государственное право. — СПб., 1909. — Т. 1. — С. 18.
2. Нерсесянц В.С. Идеи конструкции правовой государственности / Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. — М., 1990. — С. 11.
3. Аристотель. Политика. — М., 1893. — С. 248.
4. Полибий. Всеобщая история в сорока двух книгах. — М., 1895. — Т. 2. — С. 15.
5. Про діяльність судів за участю рахімбургів (див.: Саллическая правда. Титул LVI—LVII и др.) / (Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. — М., 1984. — С. 85 та інші.
6. Див.: Саксонское зеркало. 1—2. — Ст. 2, 26, 61, 69 та інші.
7. Див.: Великая Хартия вольностей, п. 45. — Годичные книги; Второй Вестминистерский статут (о судьях) и шеффенах. — Ст. 11. та ін.
8. Локк Д. О государственном проявлении / Избр. философ, произвед. — М., 1960. — Т. 2. — С. 72—74, 76—77, 80—83.
9. Монтеस्क'є. О духе законов или об отношениях, в которых законы должны находиться к устройству каждого правления, к нравам, климату, религии, торговле и т.д. — СПб., 1900. — С. 156.